

Бібліятэкі Беларусі:

дзесяць стагоддзяў захавання духоўнай спадчыны беларускага народа

Працяг

2. Станаўленне і развіццё бібліятэк Беларусі ў перыяд Вялікага княства Літоўскага (другая палова XIII ст. – 1569)

У сярэдзіне XIII ст. пачаўся працэс утварэння адной з буйнейшых дзяржаў Усходняй Еўропы эпохі Сярэднявечча – Вялікага княства Літоўскага (ВКЛ). Ядром новай дзяржавы сталі землі верхняга і сярэдняга Панямоння і землі ў верхнім цячэнні ракі Віліі. Паступова межы ВКЛ пашыраліся і канчаткова ўсталяваліся ў другой палове XIV ст. ВКЛ распасціралася ад Балтыйскага да Чорнага мораў з поўначы на поўдзень і ад Берасцейшчыны да Смаленшчыны з захаду на ўсход і ўключала тэрыторыі Беларусі, Літвы, Жамойціі, частку ўкраінскіх і беларускіх зямель.

Утварэнне Вялікага княства Літоўскага з цэнтрам у Навагрудку адносяць да 1240-х гг. Раней непрыкметны, практычна адрэзаны ад гандлёвых артэрый горад да сярэдзіны XIII ст. дасягае высокага ўзроўню сацыяльна-эканамічнага развіцця і становіцца ўсё больш уплывовым. Гэтаму як раз садзейнічала яго адасобленасць – размяшчэнне на ўзвышшы далёка ад водных шляхоў і аднолькавая аддаленасць ад меж процістаяння з крыжаносцамі і мангола-татарами. Першым князем ВКЛ – прэтэндэнтам на ролю яго стваральніка – выступіў літоўскі князь Міндоўг, які ў сярэдзіне XIII ст. стаў князем у Навагрудку. У 1323 г. вялікі князь Гедымін перанёс сталіцу княства ў Вільню. Гэты горад стаў палітычным, эканамічным і культурным цэнтрам ВКЛ.

Некаторы час беларускія землі займалі дамінуючае становішча ў ВКЛ. На гэтай тэрыторыі была сканцэнтравана асноўная частка велікакняжацкай і дзяржаўнай маёмасці, а таксама маёнткі буйных землеўладальнікаў. Тут фарміравалася большая частка арміі, збіраліся асноўныя даходы ў дзяржаўную казну. Буйнейшыя феодальныя беларускія зямель – Алелькавічы, Друцкія, Глебавічы, Гальшанскія, Кішкі, Радзівілы, Сапегі і іншыя – выконвалі галоўную ролю ў дзяржаве.

Асновай жыцця грамадства таго часу была рэлігія. Пераважная большасць насельніцтва ВКЛ прытрымлівалася хрысціянскага веравучэння.

Праваслаўе распаўсюдзілася па ўсёй тэрыторыі ВКЛ, праваслаўнай веры прытрымлівалася большасць насельніцтва княства. У сярэдзіне XVI ст. у Вільні было 16 цэркваў, у Навагрудку – 10, у Брэсце і Полацку –

па 9, у Віцебску – 7, у Гродна і Слоніме – па 6, у Магілёве, Клецку і Слуцку – па 5. Калі ў XV–XVI стст. вялікія князі ВКЛ сталі актыўна садзейнічаць каталіцкай канфесіі, праваслаўная царква і праваслаўная свецкая знаць пачалі барацьбу за свае правы.

Разам з праваслаўем у часы ВКЛ на тэрыторыі беларускіх зямель распаўсюджваецца каталіцызм. Арганізацыйнае афармленне рымска-каталіцкай царквы ў ВКЛ адбылося ў канцы 1250 г. ці ў 1251 г., калі Вялікі князь Міндоўг прыняў каталіцкае хрышчэнне. Гэта стала асновай для місіянерскай дзейнасці каталіцкага духавенства на тэрыторыі княства.

Узнікненне і развіццё ў Еўропе Рэфармацыі як шырокага грамадскага руху, накіраванага супраць каталіцкай царквы, прывяло да з'яўлення пратэстантызму. У ВКЛ пратэстантызм атрымаў распаўсюджанне ў XVI ст. у выглядзе лютэранства, кальвінізму, антытрынітарызму. Рэфармацыя, як вядома, пачалася ў Германіі з выступлення М. Лютэра (1517 г.) і пранікла ва ўсе краіны Заходняй і Цэнтральнай Еўропы. Лютэранства ў ВКЛ шырокага распаўсюджання не атрымала. Значна больш прыхільнікаў меў у княстве кальвінізм. Яго сацыяльную базу складалі магнаты, а таксама шляхта і частка гараджан. Пачатак кальвінізму на Беларусі палажыў некаранаваны ўладар ВКЛ Мікалай Радзівіл Чорны. У 1550–70-я гг. кальвінізм прынялі Кішкі, Валовічы, Хадкевічы, Тышкевічы і іншыя магнацкія роды. Кальвіністамі былі С. Будны і В. Цяпінскі. У 1563 г. кальвінісцкая шляхта была ўраўнавана ў правах з каталіцкай і праваслаўнай. У 1560-я гг. у Літве, на Беларусі і Украіне ад кальвінізму выдзеліўся больш радыкальны напрамак – антытрынітарскі, ці, як яго яшчэ называлі, арыянскі – ад імя александрыйскага епіскапа Арыя. Арыяне перанеслі ганенні з боку каталіцкай царквы і артадаксальнага пратэстантызму, і ў 1658–60-я гг. паслядоўнікі антытрынітарыяў былі выгнаны з тэрыторыі Рэчы Паспалітай.

Ідэі, якія абараняюць розныя рэлігійныя канфесіі і плыні, знайшлі адлюстраванне ва ўсіх аспектах грамадскага жыцця ВКЛ, у першую чаргу, у галіне асветы, кнігадрукавання і распаўсюджвання кніг, бібліятэчнай справы. Нягледзячы на разнастайнасць рэлігійных плыняў, вядучая роля ў духоўным жыцці ВКЛ належыла ў асноўным праваслаўю і каталіцызму. Пры гэтым неабходна адзначыць, што калі праваслаўная царква з'яўлялася носьбітам старажытнарускіх традыцый, то каталіцтва прыносіла на беларускія землі элементы заходнееўрапейскай, пераважна польскай, культуры. Дадзеная тэндэнцыя яшчэ больш праявілася на далейшых этапах развіцця Беларусі.

Да Года роднай зямлі

У першыя гады існавання ВКЛ Беларусь ужо мела развітую пісьменнасць, якая распаўсюджвалася ў асноўным сярод прадстаўнікоў вышэйшых саслоўяў і духавенства, а таксама знатных гараджан.

Адукацыя ў той перыяд мела ярка акрэслены клерыкальны характар, таму што першыя школы на беларускіх землях ствараліся пры храмах і саборах розных рэлігійных канфесій. Найбольшае распаўсюджанне на беларускіх землях у XIV–XV стст. атрымалі прыходскія і кафедральныя школы, якія існавалі пры праваслаўных і каталіцкіх храмах.

У перыяд ВКЛ закладваюцца асновы для развіцця навукі. Абапіраючыся на дасягненні старажытнагрэчаскіх філосафаў і вучоных, выдатных мысліцеляў Захаду і Усходу, на беларускіх землях пачынаюць развівацца філасофія, логіка, этыка, эстэтыка, гісторыя, педагогіка, права, матэматыка, фізіка, астраномія, біялогія, медыцына і іншыя навукі.

Гэты цікавы, насычаны і адначасова дастаткова складаны перыяд у гісторыі нашага народа часта называюць залатым векам беларускай культуры, якая грунтавалася на багатых традыцыях візантыйскай і старажытнарускай культур і адначасова захоўвала адзінства з агульнаславянскай і заходнееўрапейскай культурамі. Беларуская культурная традыцыя іграла важную ролю ў Вялікім княстве Літоўскім. У гэты час закладваўся фундамент для развіцця беларускай мовы, літаратуры, кнігадрукавання.

Архітэктура і выяўленчае мастацтва таго часу развіваліся пад уплывам культурных традыцый, якія сфарміраваліся ў старажытных беларускіх княствах, і дасягненняў заходнееўрапейскай культуры. У той час узводзіліся абаронныя збудаванні (Белая вежа ў Камянцы), мураваныя замкі ў Лідзе, Навагрудку, Крэве, Вільні і Троках. Былі пабудаваны вядомыя Сынковіцкая царква-крэпасць, Мураванкаўская (Маламажэйкаўская) царква, Троіцкі касцёл.

З другой паловы XIII ст. на беларускіх землях пачынае развівацца *выяўленчае мастацтва*. Асабліва выдзяляюцца іканапіс, кніжная мініяцюра, гравюра, арнамент, драўляная разная скульптура.

Адной з крыніц фарміравання самабытнай беларускай культуры быў фальклор, які на працягу стагоддзяў адлюстроўваў гісторыю і быт народа, яго вераванні, выпрабаванні і радасці. Беларускі фальклор быў сродкам зберажэння нацыянальных традыцый і выконваў галоўную ролю ў развіцці беларускай мовы.

Мова насельніцтва беларускіх зямель ужо ў IX–XIII стст. відавочна адрознівалася ад агульнаўсходнеславянскай мовы. З другой паловы XIV ст. беларуская мова атрымала ў ВКЛ статус дзяржаўнай і выкарыстоўвалася для вядзення дзелавой перапіскі. На ёй было напісана больш за 550 кніг і дзяржаўных актаў ВКЛ, у тым ліку Статут Вялікага княства Літоўскага. Да XVI ст. сфарміраваліся ўсе важнейшыя фанетычныя, граматычныя і лексічныя рысы, якія характэрны і для сучаснай беларускай мовы.

Шырокае выкарыстанне старажытнабеларускай мовы ў справаводстве і іншых сферах грамадскага жыцця прывяло да пераўтварэння яе ў другой палове XVI ст. у развітую літаратурную мову. На ёй, акрамя статутаў, пастаноў Сейма і іншых афіцыйных дакументаў, ствараюцца летапісы і хронікі, рэлігійныя, вучэбныя і мастацкія творы.

Развіццё літаратуры на беларускіх землях у перыяд ВКЛ адбывалася пад уплывам шэрага ўнутраных і знешніх фактараў і грунтавалася на традыцыях, якія існавалі на беларускіх землях. Галоўнай ідэйнай плыню

ў культуры таго часу стаў гуманізм, прадстаўнікамі якога на Беларусі былі Ф. Скарына і М. Гусоўскі.

Уплыў Францыска Скарыны (каля 1490 – каля 1551) на філасофію і грамадска-палітычную думку XV–XVI стст. такі вялікі, што гэты час часта называюць эпохай Скарыны. Доктар філасофіі і медыцыны, вучоны, пісьменнік, перакладчык, ён вядомы, у першую чаргу, як беларускі і ўсходнеславянскі першадрукар. Францыск Скарына пераклаў на стараславянскую мову і выдаў Біблію, якую лічыў вынікам шматвекавага духоўнага вопыту чалавецтва, крыніцай мудрасці і ведаў.

Выдавецкая, перакладчыцкая і літаратурна-асветніцкая дзейнасць Ф. Скарыны садзейнічала ўзнікненню беларускага гуманізму, распаўсюджванню на тэрыторыі ВКЛ еўрапейскіх культурных традыцый. У прадмовах і пасляслоўях да выданняў Бібліі ён выказваў думкі аб удасканаленні грамадства, выхаванні чалавека, наладжванні дастойнага жыцця на зямлі.

Традыцыі Ф. Скарыны працягнуў Мікола Гусоўскі (1470-я – пасля 1533). Ён – аўтар трох паэм і больш чым 10 вершаў. У сваёй паэме «Песня пра зубра» (1523), якая з'яўляецца першым у беларускай літаратуры вершаваным творам, літаратурным шэдэўрам эпохі Адраджэння, М. Гусоўскі раскрыў прыгажосць роднай прыроды і веліч яе народа, з вялікай мастацкай сілай асудзіў войны і міжусобіцы, заклікаў да ўмацавання дзяржавы. Пяру М. Гусоўскага належаць таксама эпічныя паэмы «Новая і слаўная перамога над туркамі» (1524), «Жыццё і подзвігі св. Гіяцынта» (1525).

Эпоха Адраджэння прывяла да ўзнікнення і распаўсюджвання на тэрыторыі Беларусі Рэфармацыі – грамадскага руху, які садзейнічаў з'яўленню публіцыстыкі. Таленавітымі яе прадстаўнікамі былі Сымон Будны і Васіль Цяпінскі.

Сымон Будны (каля 1530 – 1593) – філосаф, гісторык, філолаг, паэт, палеміст – распрацаваў рэлігійна-філасофскую дактрыну радыкальнай Рэфармацыі. Працягваючы традыцыі Ф. Скарыны, ён заклікаў да развіцця нацыянальнай культуры і беларускай мовы.

Дзейнасць Васіля Цяпінскага (1530-я – 1603 (?)) мела яскравы культурна-асветніцкі характар. Ён зрабіў першы пераклад Евангелля на беларускую мову, а да выдадзенага ва ўласнай друкарні Евангелля напісаў прадмовы, у якіх заклікаў да развіцця нацыянальнай культуры.

Традыцыі ўрачыстага красамоўства, закладзеныя на Беларусі Кірылам Тураўскім, працягнуў і развіў Грыгорый Цамблак (каля 1364 – каля 1420). Родам з Балгарыі, ён быў абраны кіеўскім мітрапалітам і такім чынам звязаў значную частку свайго жыцця з Украінай і Беларуссю. Даследчыкі лічаць Цамблака аўтарам больш чым 40 твораў (пропаведзяў, слоў, навучанняў, жыццй), з якіх захавалася каля 26.

Сярод найбольш значных помнікаў культуры таго перыяду можна назваць Іпацьеўскі летапіс, «Летапісец вялікіх князёў літоўскіх», «Хроніку Вялікага княства Літоўскага і Жамойцкага», Беларуска-Літоўскі летапіс 1446 г.

У перыяд ВКЛ на беларускіх землях шырокае развіццё атрымала кнігапісанне. Да рукапісных кніг гэтага перыяду адносяцца як шматразова перапісаныя манахамі кнігі рэлігійнага зместу: асобныя кнігі Бібліі, розныя зборнікі богаслужэбнага прызначэння, словы, прытчы, павучанні, жыцці святых, духоўныя аповесці і іншыя тэксты, – так і аўтарскія творы розных жанраў. У гэты час з'яўляюцца таксама новыя віды кніг: музычныя (ірмалой), памінальныя (памінальнікі), штодзённыя (спісы Статута ВКЛ, інвентары, картулярыі, зборнікі для сямейнага чытання), часам зборнікі энцыклапедычнага і маральна-багаслоўскага зместу.

Да Года роднай зямлі

Поліэтнічнасць і поліканфесійнасць насельніцтва беларускіх зямель абумовілі выкарыстанне для напісання кніг розных моў і розных алфавітаў. Нават для беларускай літаратурнай мовы, не кажучы ўжо пра іншыя мовы, прымяняліся тры алфавіты – кірылічны, лацінскі і арабскі. Кірылічныя кнігі пісаліся, як правіла, стараславянскай мовай, а таксама старабеларускай і стараўкраінскай, якія разам са стараславянскай актыўна выкарыстоўваліся ў беларускіх рукапісах. Сустрэкаліся рукапісныя кнігі, напісаныя лацінскай і польскай мовамі, а асобныя канфесіі і групы насельніцтва стваралі кнігі на арабскай, яўрэйскай і нямецкай мовах.

Цэнтрамі вытворчасці беларускіх рукапісных кніг былі скрыпторыі: мітрапаліцкія, манастырскія, прыватныя і дзяржаўныя. Найбольш вядомымі з'яўляюцца мітрапаліцкія скрыпторыі ў Вільні і Навагрудку; манастырскія – у Віцебскім Маркаўскім, Мціслаўскім Пустынскім, Супрасльскім Дабравешчанскім, Куцеінскім Богаяўленскім, Пінскім Ляшчынскім, Жыровіцкім Успенскім манастырах; скрыпторыя Солтанаў у маёнтку Шышкіні каля Вільні, а таксама скрыпторыя «рускай» канцылярыі ВКЛ [4, с. 517]. Перапісчыкамі кніг выступалі як манахі і духоўныя асобы, так і свецкія асобы.

Сярод біблейскіх рукапісных кніг найбольшае распаўсюджванне атрымалі Евангеллі і Апосталы. Часта перапісвалі Псалтыр, які выкарыстоўвалі для навучання грамаце. Старасвецкія тэксты ўключаліся таксама ў парамійнікі і часоўнікі. Найбольш значнымі помнікамі беларускай рукапіснай кнігі XIII–XIV стст. з'яўляюцца Лаўрышаўскае, Друцкае і Мсціжскае Евангеллі, Анежскі (Мсціслаўскі) Псалтыр. У XIV–XV стст. было створана Друцкае Евангелле; у XVI ст. – «Дзесяціглаў» Мацвея Іванавіча Дзесятага, а таксама Ваўкавыскае, Жыровіцкае і Слуцкае Евангеллі.

У гэты час ствараюцца і іншыя царкоўныя кнігі (памяннікі, сінодыкі), зэці-кнігі для дамашняга чытання, шматлікія зборнікі («Ізмарагд», «Зборнік пісара Вескі», так званая Жыровіцкая энцыклапедыя). Широкае распаўсюджванне атрымліваюць кнігі дзелавога і практычнага прызначэння: прывілеі, судзібнікі, Статуты ВКЛ.

Рукапісныя кнігі, створаныя на беларускіх землях, збіраліся і захоўваліся, у першую чаргу, у бібліятэках Беларусі. На жаль, толькі нязначная колькасць гэтых кніг дайшла да нашых дзён. У XIX – пачатку XX ст. цэнтрамі збірання, захоўвання і вывучэння беларускіх рукапісных кніг сталі Віленская публічная бібліятэка і Беларускі музей у Вільні. Зараз большая частка іх кніжных калекцый знаходзіцца ў бібліятэцы Акадэміі навук Літвы. Больш за ўсё беларускіх рукапісаў, якія ўцалелі, захоўваецца ў Расійскай нацыянальнай і Расійскай дзяржаўнай бібліятэках у Санкт-Пецярбургу і Маскве, а таксама ў Нацыянальнай бібліятэцы Польшчы ў Варшаве, бібліятэках Расійскай АН у Санкт-Пецярбургу, АН Украіны ў Кіеве, Вільнюскага і Львоўскага універсітэтаў, Ягелонскага універсітэта ў Кракаве, Расійскім дзяржаўным архіве старажытных актаў і Дзяржаўным гістарычным музеі ў Маскве, а таксама ў іншых бібліятэках, музеях і архівах замежных краін [4, с. 517–518; 5; 6, с. 470–472].

Ключавой падзеяй у гісторыі кнігі стала вынаходства *кнігадрукавання*, якое адкрыла новую эпоху ў развіцці чалавецтва. У 40-я гг. XV ст. «залатых спраў» майстар Іаган Гутэнберг змайстраваў друкарскі станок і выпусціў першую друкаваную кнігу. Кнігадрукаванне хутка распаўсюдзілася па Еўропе. Ствараюцца друкарні ў Італіі (Субіака, Венецыя), Швейцарыі (Базэль), Францыі (Парыж), Бельгіі (Алст), Венгрыі (Будапешт),

Польшчы (Кракаў), Іспаніі (Валенсія), Чэхіі (Пльзень), Англіі (Вестмінстэр), Аўстрыі (Вена), Даніі (Одэнсе), Швецыі (Стакгольм), Партугаліі (Фару). Першыя кнігі славянскім глагалічным шрыфтам былі надрукаваны ў 1483 г., а кірылічным – у 1491 г. у кракаўскай друкарні Швайпольтам Фіолям. Напрыканцы XV ст. друкарні дзейнічалі ўжо ў 260 гарадах Еўропы. Да таго часу ў іх было надрукавана каля 40 тыс. кніг агульным тыражом больш за 10 млн экз. [2, с. 316].

Друкаваныя кнігі, выдадзеныя ў заходнееўрапейскіх друкарнях, адыгралі значную ролю ў развіцці матэрыяльнай і духоўнай культуры беларускіх зямель. Ужо ў другой палове XV ст. яны былі дастаткова шырока распаўсюджаны на беларускіх землях і з'яўляліся неад'емнай часткай бібліятэк Беларусі.

У 1517 г. наш зямляк *Францыск Скарына* надрукаваў у Празе кірылічным шрыфтам першую кнігу на старабеларускай мове – Псалтыр. Гэта падзея палажыла пачатак друкаванню кніг кірылічным шрыфтам для ўсіх усходнеславянскіх народаў, азнаменавала новы этап у культурным жыцці беларускага народа.

Пераход ад рукапіснага да тыражнага друкаванага вырабу кніг быў якасным скачком у развіцці кнігі і ўсёй сусветнай культуры. Хаця ў той час пераважала рукапісная кніга, вынаходства кнігадрукавання і выданне першых друкаваных кніг на тэрыторыі Беларусі і на беларускай мове стала пачаткам ператварэння кнігі ў масавую з'яву, стварыла базу для хуткага развіцця фондаў бібліятэк.

У час ВКЛ на тэрыторыі Беларусі атрымалі далейшае развіццё бібліятэкі сабораў, цэркваў і манастыроў.

Найбольш буйной і значнай бібліятэкай Беларусі таго часу (да жніўня 1579 г.) заставалася бібліятэка Полацкага Сафійскага сабора. Звесткі, якія дайшлі пра яе, вельмі скупыя. Першыя згадкі пра бібліятэку сустракаюцца ў «Запісках аб Маскоўскай вайне» афіцыйнага польскага гісторыка Рэйнгальда Гейдэнштэйна – сакратара караля Стэфана Баторыя – і звязаны з трагічнымі падзеямі ў яе гісторыі – захопам польскімі войскамі Полацка, разрабаваннем горада і бібліятэкі.

Пасля захопу горада «все найденное в замке отдано было в добычу солдатам» [1, с. 71]. Разам з тым Р. Гейдэнштэйн нічога не гаворыць аб знішчэнні кніг сабора. На думку Я.М. Шчапава, які правёў найбольш поўнае ў сучасным бібліятэказнаўстве і кнігазнаўстве даследаванне гісторыі бібліятэкі Полацкага Сафійскага сабора, словы Р. Гейдэнштэйна аб знойдзенай там бібліятэцы, якая стала здабычай заваёўнікаў, яе складзе, «анналах, поавших в наши руки», хутчэй «заставлялі считать, что эта библиотека была вывезена из Полоцка...» [8, с. 263]. Як пацвердзілі далейшыя даследаванні, кнігі з бібліятэкі Полацкага Сафійскага сабора былі падзелены на часткі. Адна з іх трапіла ў Кракаў у каралеўскую бібліятэку, дзе і знаходзілася да XVII ст. Потым след полацкіх кніг згубіўся разам са слядамі каралеўскай бібліятэкі. Другая частка апынулася ў Яна Замойскага, ён перадаў яе ў заснаваную ім у 1594 г. у г. Замосцье акадэмію. Бібліятэка ардынацыі Замойскай захоўваецца зараз у Нацыянальнай бібліятэцы ў Варшаве. У яе фондзе ўдалося знайсці 11 кніг, якія з рознай ступенню верагоднасці належылі Полацкаму сабору [8, с. 276]. Кнігі з Полацкага сабора ў тым жа Замосці трапілі ў праваслаўную царкву, пры якой была брацкая школа. Адна з гэтых кніг захоўваецца ў цяперашні час у бібліятэцы Львоўскага дзяржаўнага універсітэта імя І.Я. Франка [8, с. 268, 276].

Грунтуючыся на захаваных рукапісах з калекцыі бібліятэкі, вопісах іншых саборных і манастырскіх бібліятэк, Я.М. Шчапаў зрабіў спробу рэканструкцыі бі-

Да Года роднай зямлі

бліятэкі, якая «с немалой долей гипотетичности» можа прадстаўляць «состав, размер и значение интересующего нас книжного собрания» [8, с. 268]. На яго думку, не чакаючы асобага даследавання, ужо зараз можна вылучыць шэсць асноўных груп кніг, якія складаюць фонд бібліятэкі:

1. Аналы, г. зн. летапісы. Несумненна, што Пскоўскі летапіс не быў адзінай кнігай такога роду, разам з ёй у фондзе бібліятэкі захоўваліся і іншыя летапісы. Летапісныя крыніцы дазваляюць дапусціць, што ў бібліятэцы сабора былі і полацкія летапісы, якія зніклі.

2. Біблейскія і новазапаветныя тэксты і іх кампіляцыі і гісторыя дзён тварэння. Несумненна, полацкімі з'яўляюцца «Палея Тлумачальная» і «Шэстаднеў» Северыяна Гевальскага, а таксама збор кніг Старога Запавету і Псалтыра.

3. У Полацкай бібліятэцы захоўваліся таксама «Зборнік апакаліпсістычных і апакрыфічных аповесцей», «Адкрыцці Мяфодзія Патарскага» і «Аповесць аб пакутах Хрыста».

4. Хрысціянская рыторыка прадстаўлена, несумненна, двума важнейшымі зборнікамі слоў Іаана Златавуста – «Златавустам» і «Златаструем», якія належылі Сафійскай бібліятэцы.

5. Аскетычныя сачыненні – «Словы Яфрэма Сірына» і «Пандзекты Анціёха».

6. Агіяграфіі, якія прадстаўлены Пролагам у старажытнарускай апрацоўцы.

Аналіз вопісаў іншых бібліятэк таго часу дазволіў Я.М. Шчапаву таксама меркаваць, што ў бібліятэцы Сафійскага сабора былі помнікі і кампіляцыі кананічнага права, візантыйскія філасофскія і містычныя сачыненні, кнігі дамангольскага часу і кнігі XIII–XIV стст. [8, с. 269–272].

У бібліятэцы Полацкага Сафійскага сабора разам з каштоўнейшымі кнігамі еўрапейскага паходжання захоўваліся і рукапісныя кнігі, створаныя на беларускіх землях, у тым ліку ў скрыпторыі Еўфрасінні Полацкай. Аналіз сацыякультурнай, палітычнай і эканамічнай сітуацыі, якая склалася на беларускіх землях у X–XVI стст., дазваляе дапусціць, што ў бібліятэцы Полацкага Сафійскага сабора захоўваўся найбольш поўны збор рукапісных кніг, якія былі створаны і існавалі ў той час на тэрыторыі Беларусі. Гэта дае нам падставу разглядаць яе як папярэдніцу Нацыянальнай бібліятэкі нашай краіны.

Побач з бібліятэкай Полацкага Сафійскага сабора ў перыяд ВКЛ на Беларусі існавалі бібліятэкі пры іншых саборах і манастырах. Па звестках, якія дайшлі да нас, найбольш буйнымі былі бібліятэкі Слуцкага Троіцкага, Віцебскага Маркаўскага, Супрасльскага і Жыровіцкага манастыроў. Паколькі адначасова з вышэйназванымі буйнымі скрыпторыі існавалі таксама ў Мсціслаўскім Пустынскім, Куцеінскім Богаяўленскім і Пінскім Ляшчынскім манастырах, то можна дапусціць, што створаныя ў іх кнігі прызначаліся, у першую чаргу, для дадзеных манастыроў і, адпаведна, у іх павінны былі дзейнічаць бібліятэкі. Да нас таксама дайшлі звесткі аб існаванні мітрапаліцкіх скрыпторыяў у Вільні і Навагрудку, што дазваляе зрабіць вывад аб наяўнасці ў гэтых гарадах бібліятэк.

Аснову фондаў манастырскіх бібліятэк складалі рэлігійныя кнігі, якія выкарыстоўваліся ў час царкоўных богаслужэнняў. Такія кнігі існавалі ў некалькіх экзэмплярах, часам нават у вялікай колькасці. У асноўным адным экзэмплярам былі прадстаўлены «тварэнні святых айцоў», жыццяпісы вышэйшага духавенства. У фондах бібліятэк была таксама гістарычная літара-

тура – летапісы, хронікі, памянкі (сінодыкі) – і палемічная літаратура.

Асноўнымі крыніцамі папаўнення фондаў манастырскіх бібліятэк была перапіска рукапісных кніг. Частку кніг ахвяроўвалі манастырскім бібліятэкам духоўныя асобы, князі і мяшчане. Паколькі перапіска кніг патрабавала вялікіх часавых і матэрыяльных выдаткаў, то фонды бібліятэк развіваліся павольна. Так, у 1494 г. бібліятэка Слуцкага Троіцкага манастыра налічвала 45 кніг. У бібліятэцы Супрасльскага манастыра ў 1557 г., г. зн. праз 59 гадоў пасля яе заснавання, налічвалася ўсяго 122 найменні кніг у 211 экзэмплярах, а ў Пінскім Ляшчынскім манастыры – 34 кнігі [3, с. 328; 7, с. 13]. Значная частка ацалелых кніг, якія належылі бібліятэкам названых манастыроў, захоўваецца цяпер у фондах бібліятэкі АН Літвы і ў Вільнюскай публічнай бібліятэцы [7, с. 11].

Паколькі працэс навучання без кнігі немагчымы, то лагічна дапусціць, што пры праваслаўных і каталіцкіх, а пазней і пратэстанцкіх школах былі створаны бібліятэкі. Магчыма, бібліятэкі існавалі і пры яўрэйскіх школах і сінагогах, а таксама ў мячэцях. Шматлікія міжканфесійныя сутычкі, а таксама іншыя сацыяльна-палітычныя фактары не дазволілі захавацца да цяперашняга часу не толькі кнігам з фондаў школьных бібліятэк таго часу, але нават звесткам пра іх.

Дакладна вядома пра існаванне палацавай велікакняжацкай бібліятэкі ў Вільні, у рэестры якой пералічана 38 кніг. Па звестках, у 1510 г. у ёй знаходзіліся Евангеллі, трыёды, Сціхірар, Псалтыр, Часасловец і іншыя кнігі [8, с. 268, 271]. Да нас дайшлі звесткі аб існаванні скрыпторыя Солтанаў у маёнтку Шышкіні, што ўскосна дазваляе дапусціць наяўнасць там бібліятэкі. Мы можам таксама зрабіць вывад, што ў палацах і замках князёў, дамах княжацкай знаці, свецкіх і духоўных асоб, асветнікаў той эпохі таксама маглі быць багатыя асабістыя кніжныя зборы, аднак якіх-небудзь звестак пра іх мы не маем.

Такім чынам, у перыяд Вялікага княства Літоўскага (другая палова XIII ст. – 1569):

– фарміруецца беларуская мова, якая з другой паловы XIV ст. атрымлівае ў ВКЛ статус дзяржаўнай і выкарыстоўваецца як мова справаводства;

– ствараюцца школы пры храмах і саборах розных рэлігійных канфесій. Найбольшае распаўсюджванне на беларускіх землях у XIV–XV стст. атрымліваюць прыходскія школы, якія існуюць пры праваслаўных і каталіцкіх храмах;

– працягваецца традыцыя вытворчасці рукапісных кніг, заснаваная ў X–XIII стст. Найбольш вядомымі цэнтрамі вытворчасці беларускіх рукапісных кніг з'яўляюцца мітрапаліцкія скрыпторыі ў Вільні і Навагрудку, манастырскія – у Віцебскім Маркаўскім, Мсціслаўскім Пустынскім, Супрасльскім Дабравешчанскім, Куцеінскім Богаяўленскім, Пінскім Ляшчынскім, Жыровіцкім Успенскім манастырах; скрыпторыі Солтанаў у маёнтку Шышкіні каля Вільні, а таксама скрыпторыя «рускай» канцылярыі ВКЛ;

– у 1517 г. Ф. Скарына ў Празе надрукаваў першую кнігу кірылічным шрыфтам на старабеларускай мове – Псалтыр, што з'явілася падмуркам друкавання кніг для ўсіх усходнеславянскіх народаў, азнаменавала пачатак новага этапу культурнага жыцця беларускага народа;

– у 1553 г. у Брэсце па ініцыятыве канцлера ВКЛ Мікалая Радзівіла Чорнага была заснавана першая на беларускіх землях друкарня. У ёй у 1563 г. была надрукавана на польскай мове славуная Брэсцкая Біблія;

– у 1562 г. у Нясвіжы была створана першая на Беларусі друкарня, якая выдавала кнігі кірылічным шрыфтам;

Да Года роднай зямлі

у ёй у 1562 г. была выдадзена першая на Беларусі кніга на старабеларускай мове – «Катэхізіс»;

– атрымліваюць далейшае развіццё бібліятэкі цэркваў і манастыроў. Найбольш буйной і адметнай бібліятэкай Беларусі таго часу па-ранейшаму застаецца бібліятэка Полацкага Сафійскага сабора;

– асноўная частка рукапісных і першых друкаваных кніг, створаных і распаўсюджаных на беларускіх землях у той час, незваротна страчана. Большасць захаваных кніг знаходзіцца ў цяперашні час у бібліятэках Расіі і Украіны. У бібліятэках Беларусі захоўваецца толькі некалькі друкаваных выданняў той эпохі.

Важнейшыя даты і падзеі

1240 г. – стварэнне Вялікага княства Літоўскага з цэнтрам у Навагрудку.

1250 ці 1251 г. – Вялікі князь ВКЛ Міндоўг прыняў каталіцкае хрышчэнне.

Апошняя чвэрць XIII ст. – пабудавана Камянецкая (Белая) вежа.

Канец XIII ст. – стварэнне Іпацьеўскага летапісу.

Канец XIII – пачатак XIV ст. – пабудаваны замак у Крэве.

Канец XIII – пачатак XIV ст. – створана Лаўрышаўскае Евангелле.

1323 г. – Вялікі князь Гедымін перанёс сталіцу ВКЛ у Вільню.

1330 г. – пабудаваны Лідскі замак.

1364 – каля 1420 г. – жыццё і дзейнасць Грыгорыя Цамблака.

1385 г. – заключана Крэўская унія паміж Вялікім княствам Літоўскім і Польскім каралеўствам.

1387 г. – заснавана Віленскае біскупства.

1387 г. – Вялікі князь ВКЛ Ягайла выдаў першы прывілей на тэрыторыі Беларусі.

1387–1388 гг. – у Вільні створана першая ў ВКЛ кафедральная каталіцкая школа.

XV ст. – створана Жыровіцкае Евангелле (Евангелле Сапегі).

Пачатак XV ст. – створана «Пахвала Вітаўту» – выдатны ўзор панегірычнай прозы.

Канец 1420-х гг. – створаны «Летапісец вялікіх князёў літоўскіх».

1440-я гг. – «залатых спраў» майстар Іаган Гутэнберг вынайшаў друкарскі станок і выдаў на ім першую друкаваную кнігу.

1446 г. – створаны Беларуска-Літоўскі летапіс.

1468 г. – Вялікім князем ВКЛ Казімірам выдадзены Судзэбнік (Статут Казіміра).

1490 – каля 1551 г. – жыццё і дзейнасць Францыска Скарыны.

1483 г. – надрукаваны першыя кнігі славянскім глагалічным шрыфтам.

1491 г. – у кракаўскай друкарні Швайпальт Фіоль надрукаваў першыя кнігі кірылічным шрыфтам.

1470 – пасля 1533 г. – жыццё і дзейнасць Міколы Гусоўскага.

XVI ст. – створана Ваўкавыскае Евангелле.

XVI ст. – створана «Хроніка ўсяго свету».

Пачатак XVI ст. – пабудаваны Мірскі замак.

1500 г. – створаны Супрасльскі памяннік.

1502–1507 гг. – Мацвей Іванавіч Дзесяты склаў і перапісаў так званы «Дзесяціглаў».

1517 г. – Ф. Скарына надрукаваў у Празе кірылічным шрыфтам першую кнігу на старабеларускай мове – Псалтыр.

1517 г. – створаны Слуцкі памяннік.

1520-я гг. – напісана «Хроніка Вялікага княства Літоўскага і Жамойцкага».

1529 г. – падрыхтаваны першы Статут Вялікага княства Літоўскага.

1530-я гг. – напісана «Хроніка Быхаўца».

Каля 1530–1593 гг. – жыццё і дзейнасць Сымона Буднага.

1530-я – 1603 (?) – жыццё і дзейнасць Васіля Цяпінскага.

1536–1612 гг. – жыццё і дзейнасць Пятра Скаргі.

1541–1613 гг. – жыццё і дзейнасць Іпація Пацея.

1553 г. – у Брэсце заснавана першая на беларускіх землях друкарня.

1557–1633 гг. – жыццё і дзейнасць Льва Сапегі.

1562 г. – у Нясвіжы заснавана першая на Беларусі друкарня, якая друкавала кнігі кірылічным шрыфтам.

1562 г. – у нясвіжскай друкарні была выдадзена першая на Беларусі кніга на беларускай мове – «Катэхізіс».

1563 г. – у Брэсце выдадзена так званая Брэсцкая Біблія на польскай мове.

1566 г. – падрыхтаваны другі Статут Вялікага княства Літоўскага.

1568–1569 гг. – заснавана друкарня ў маёнтку Г. Хадкевіча ў Заблудаве.

1569 г. – Польскае каралеўства і Вялікае княства Літоўскае аб'ядналіся ў адну дзяржаву – Рэч Паспалітую.

ЛІТАРАТУРА

1. **Гейденштейн, Р.** Записки о Московской войне (1578–1582): пер. с латв. / Р. Гейденштейн. – Санкт-Петербург: Археогр. комис., 1889. – Л. XXXVI, 312 с., 28 стб.

2. **Немировский, Е.Л.** Книгопечатание // Книга: энциклопедия. – М., 1998.

3. **Нікалаеў, М.** Бібліятэкі // Вялікае княства Літоўскае: энцыклапедыя: у 2 т. / рэдкал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд) і [інш.]. – Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 2005–2006. – Т. 1. – 2005.

4. **Нікалаеў, М.** Рукапісная кніга // Вялікае княства Літоўскае: энцыклапедыя: у 2 т. / рэдкал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд) і [інш.]. – Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 2005–2006. – Т. 2. – 2006.

5. **Нікалаеў, М.** Палата Кнігапісная: рукапісная кніга на Беларусі ў X–XVIII стст. – Мінск, 1993. – 239 с.

6. **Неміроўскі, Я.Л.** Рукопісная кніга // Францыск Скарына і яго час: энц. давед. – Мінск: БелСЭ, 1988.

7. **Покало, М.И.** История библиотечного дела в БССР / М.И. Покало. – Минск: Выш. шк., 1968. – 198 с.

8. **Щапов, Я.Н.** Библиотека Полоцкого Софийского собора и библиотека Академии Замойской // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в.: проблемы взаимоотношений Польши, России, Украины, Белоруссии и Литвы в эпоху Возрождения: [сб. ст.] / под ред. Б.А. Рыбакова. – М., 1976. – 365 с.

Summary

R. Motulsky continues a series of publications on the development of librarianship in Belarus as it was stated in the № 1. The author analyzes the main trends of printed and handwritten books production and distribution on the Belarusian lands during the Grand Duchy of Lithuania period.